

ՔՆՆԱԿԱՆ

ՂԱԶԱՐԱՅ ՓԱՐԱԳԵՅԻՈՅ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՅԱՌԱՋԱԲԱՆՆ ՈՒՂԱՅԻՐԵԱԼ

ՀԱՆԴԵՐՁ ՏԵՍՈՒԹԵԱՄԲ ՄԸ ԿՐԿԻՆ ՅԱՌԱՄԱԲԱՆԻՑ ՎՐԱՅ

Ծանօթ իսկ է եւ առ հասարակ ընկալեալ, որ Ղազարայ Փարպեցւոյ Պատմութեան երկրորդ Յառաջաբանը (տպ. Վենետիկ 1873 էջ 4—18) մեծ խանգարումն կը կրէ : Տեղափոխեալ հատուածներ կան ի նմա, այն միակ ցարդ գտնուած օրինակին համեմատ, յորմէ առած եւ որուն հետեւած են ցարդ անփոփոխ վենետիկեան հին ու նոր տպագրութիւնք : Դիւրաւ գուշակելի է թէ ուստից կրնայ ծագումն առած ըլլալ այդպիսի խանգարում մը : Այդ ձեռագրին կամ ուստից այդ խանգարումն սկսած է, ընդօրինակողն՝ իր ձեռքն ունեցած ըլլալու է այնպիսի օրինակ մը՝ որոյ կազմը հնացեալ, առաջին թերթին թղթերը, յորս այդ յառաջաբանը կը գտնուէր քաջքայտուած էին, եւ ինքն ընդօրինակողն կարող չըլլալով այդ քակտեալ թղթերը ուղիղ կարգին դնել, գաղափարած է այնպէս՝ ինչպէս որ իւր գէմն շարուած էին, առանց միտ դնելու անոնց իմաստին կապակցութեանը որ ունէին թէ ոչ : Երկրորդակ էր երեւոյթ մի է այս հին ձեռագրաւ մէջ, որուն պատահած էր նաեւ նոյն Ղազարայ Փարպեցւոյ թուղթն առ Վահան Մամիկոնեան, եւ այն խառնակ վիճակով առաջին տպագրութիւնն եղած եւ մինչեւ իսկ թարգմանուած, բայց այժմ յաջորդ կերպիւ ուղղուած է ի Մխիթարեան Հարց : Սոյնպիսի ուղղագրութիւն ընելու փորձեր եղած են բանասիրաց ոմանց կողմանէ նաեւ Փարպեցւոյ յառաջաբանին վրայ, յորոց զմին կը յիշեմք՝ հրատարակեալ ի Հանդէսն Ամսօրեայ (1887, էջ 166) Ե. Մ. ստորագրութեամբ. բայց թէ յաջողած է, նոյն ինքն աշխատաւոր բանասէրն իսկ վստահութիւն չյայտնեմք : Մենք եւս այժմ կը մատչինք նոյն փորձին :

Դիւրահասու ընելու համար ընթերցողաց մեր կատարած ուղղա-
գորութիւնը , կանխեմք նախ յայտնել որ մեր այս փորձէն գլխաւոր այն
արդիւնքը տեսնուեցաւ , որ Փարպեցւոյ յառաջաքանդ , ցաւալի է ըսել ,
ամբողջ չէ . տեղափոխութիւններէ զատ՝ կրած է նաեւ կորուստ մը բա-
ւական ընդարձակ : Անվնաս պահուած են անոր սկզբնական եւ վերջնա-
կան մասերը , եւ այդ երկու մասանց մէջն է դատարկութիւնը . սակայն
բաց ի այդ երկու մասերէն , կը գտնուին նաեւ քանի մը անկցրողի
մանր հատուածիկք , որ անշուշտ կորուսեալ մասին կը պատկանին , զորս
կորուսեալ թղթոց բեկորներու վրայ գտնելով խղճաւոր ընդ-
րինակողը զանց չէ ըրած իր խառնափնդորեալ կոյտին մէջ մէյ մէկ խորշ
նոցա եւս շնորհել ըստ պատահման :

Որպէս զի մեր ուղղագրեալ դասաւորութիւնն բաց ի հասկանալի
ըլլալէն՝ նաեւ կարելի ըլլայ վերաքննութեան ենթակայ ըլլալ հետա-
քըքրուող բանասիրաց կողմանէ , — զի մեր իսկ կարծածէն աւելի գտանք
տեղափոխեալ հասուածոց թիւը , — ի դէպ համարեցանք երկայնամտել ,
եւ դասաւորեալ նոր կարգին համաձայն վերառապել աստ ընդարձակօրէն ,
զեղչելով կարի երկար հատուածներէն միայն այն մասերը , որք կարեւո-
րութիւն մը չունին , եւ չեն վնասեր վերաքննութեան : Իւրաքանչիւր
հատուածք ի սկիզբն եւ ի վերջ կրկնակ արաբացի թուանշանս կը կրեն .
սոցա առաջինը վիենետկեան 1873ի տպագրութեան էջերը կը ցուցնէ , եւ
երկրորդը նոյն էջերուն տողերը . որով կը հասկըցուի հեշտեաւ թէ իւրա-
քանչիւր հատուած տպագրին ո՛ր էջէն կը սկսի եւ ո՛ր էջը կ'աւարտի
եւ յստակ կը տեսնուին եղած փոփոխմանց ամեն կարեւոր հանգամանք :

ա. 4, 13 Ընդ բաղում ճառս մտտենից առաջնոց պատմագրացն Հայոց
անցի(*) , յորոց ըստ յերկար ընթերցանութեան գտի ի նոցանէ
զժամանակաց եւ զդարուց աշխարհիս Հայոց բազմապիսի յեղա-
փոխութիւնս , [ազանալ] յստոյք եւ յանսխալ կարգադրութենէ
Առաջին գրոցն , զոր յարմարապէս պատմեալ ծանոյց մեզ երա-
նելին Ազաթանգեղոս . . . Սա զնուագումն թագաւորութեան Ար-
շակունւոյն Արտաւանայ եւ զգորանալն Ստահրացւոյն Արտայրի
որդւոյ Սասանայ՝ ստուգապէս յօրինուածով կարգեալ դրոշմաց ,
եւն . . . Այսպէս կը համառօտե ֓ Փարպեցիէն Ազարսեղեղոսի պատ-
մութեան գլխաւոր նիւթը եւ կը վերջացունէ զայն ըսելով . Զայս ամե-
7. 9 նայն . . . պատմեաց մեզ երանելի աշին Աստուծոյ Ազաթանգեղոս :

(*) Սոյն ձեւով եւ գրեթէ նոյն բառերով կը սկսի նաեւ Եւսեբեայ
Քրոնիկոսին յառաջաքանդ . «Ընդ պէսպէս մատեանս առաջնոց պատ-
մութեանց անցի , զոր Քաղէպցիք եւ Ասորեստանեայք յիշատակեն» .
(Ա. էջ 1) :

- բ. 10, 26 Որում Երկրորդ գրոցն անուանեն զոմն պատմագիր՝ կոչեցեալ Փոստոս Բիւզանդացի . եւ վասն (սպ. վասն զի) կարգելոցն առ ի նմանէ ի տեղիս ուրեք՝ կարծեցին ոմանք բանք ինչ ոչ յարմարք եւ գիպողք , որպէս առաջնոյն ճշմարտութիւն (թուի ընթեռնի ճշմարիտք) Ագաթանգեղոսն կոչեցելոյ . յերկուացեալ հարկաւորին չասել զայնպիսի անպատշաճ կարգումն Բիւզանդացւոյ ուսելոյ : Քանզի Բիւզանդիոսս այս փոքրիկ քաղաքիկ էր . . . Աստ պատմագիրն երկար պատմական տեղեկութիւն կուտայ Բիւզանդիոն քաղաքին վրայ թէ ի՛նչպիսի ի մեծին Կոստանդիանոսի վերանորոգուելով , թէ՛ արքայանիստ եւ թէ՛ գիտութեանց քաղաք դարձաւ , եւ անկե կը հետեւցունէ թէ այդպիսի քաղաքի մեջ ծնեալ եւ սնեալ Փաւոստոս յէր . կրնար իր պատմութեան մեջ «չսողաց անհանոյս» յետույ , այլ թէ ջօսար ձեռք մը զայդպիսիս ի ներքս սպորեցուցին , եւ կը յարե . եւ այն յայտնի ցուցանի ամենայն հայեցողաց . քանզի են ոմանք ի Յոյնս , այլ մանաւանդ
- 14, 24 առաւել յԱսորիս
- գ. 7, 17 բազումք, [որք] սպորեցին զալ յայպիսի յայրատութիւնս , արք տգէտք եւ յանդգունք , գրեցին յինքեանց ճառս ընդունայնս եւ անտիարանս , եւ խառնեալ եղին ի գիրս գիտուն ասողաց (սպ. լսողաց) . այլ ընտրող մտաց ճանաչի յայտնապէս գիտնոցն բանք
- 8, 3 եւ անմտացն չաղիպադիտութիւնք :
- դ. 7, 10 Իսկ զհետ սորա [իմա՝ պատմութեանդ Փաւստոսի] ըստ այլայլման իրաց եւ ժամանակաց եւ դիպելոյ աշխարհիս Հայոց եւ բազմամբոյս դարուց՝ երբեմն խաղաղութեան եւ երբեմն սաստիկ եւ ամբաւ շփոթմանց , միաբանութեան առ միմեանս եւ երկպառակ
- 7, 17 կութեամբ ճեղքելոյ ի միմեանց .
- ե. 10, 15 Կալ ոմանց ըստ աստուածային հրամանատուութեան ի հնազանդութիւն բնիկ իւրեանց Արշակունի թագաւորացն եւ այլոց ծառայել կամաւ օտար թագաւորացն՝ ի կորուստ անձանց եւ աշխարհիս , որք ի միաբանելն՝ տեսանէին զԱստուծոյ օգնականութիւնն յանձինս եւ յաշխարհս , եւ ի քակտիլն եւ ի պատակտիլն
- 10, 25 զվնաս եւ զկորուստ յանձինս եւ յաշխարհս :
- զ. 8, 3 Որում արթնամիտ խորհրդականութեամբ ուշադրեալ այսմ ամենայնի մոռաւոր եւ քաջ այրն Վահան , տէրն Մամիկոնէից . . . ստորպէս եւ այլ ամենայն բարոյ իրօք [իրիք²⁾] հոգացեալ զՀայաստան աշխարհիս իրս , առաւել եւս զայս ի գէպ համարեցաւ՝ ի մնացեալ տեղւոյ պատմութեան Երկրորդ գրոցն աճեցուցանել յառաջ , եւ գրել յայնմ հետէ գեղեալս յաշխարհիս Հայոց . բազում զգուշութեամբ գրել եւ կարգել մի ըստ միողջ զամենայն հոգեւորացն զառաքինութիւնս , եւ զարանց քաջաց զլաւութիւնս (սպ .

—**Թիւնն**), որպէս զի զհոգեւորացն զբարի վարսն լուեալ բազմութեան ժողովրդոցն՝ նմանողք լինել ցանկացցին մարդիկ ճգնու-

9, 1 **Թեանց նոցա**,

հ. 14, 21 եւ քաջքն լսելով զայլոց զգործսն յառաջագոյն քաջացելոցն աշուանի յիշատակ թողցեն զկնի իռքեանց անձանց եւ սզդի, իսկ ծոյլքն եւ վատքն հայելով յանձինս եւ լսելով զայլոց զպարսաւանս՝ ի բարի նախաձեռն կրթեալք ջանասցին լա-

15, 5 **ւանալ** :

ը. 17, 6 **Զի ոչ փոքր ինչ կատկած է՝** աներկիւղ աշպէս ումեք տալ զանձն յայտախի ժառանգս , ուր պիտոյ են յարմարութիւնք բանից , որոշեալ կարգադրութիւնք ըստ հրամանի կանոնեալ զխաւթեանն բերել , պատկառելով ստուգադրութեան (զպ. —**Թիւն**) անպարսաւ յականջս իմաստասէր լծողաց , չյաւելուլ զանեւ դեալսն՝ յընդունայն անմեռնա բանից , չնուազեցուցանել զեղեալսն եւ կարճափառ պատիւն բանիւք անփութութեամբ, այլ զբնաւն ողջախոհ զգուշութեամբ բերել ի յայտնու-

17, 20 **Թիւն** :

ը. 15, 6 **Ըստ այսմ աւ ինակի զգուշացեալ ստիպեցուցանէ զմեզ տէրն Մամիկոնէից Վահան** , յօբավարն Հայոց եւ մարզպան , որոյ հասեալ հրամանս առ իս Ղազար Փարպեցի , որ եւ սնեալ եւ ուսեալ առ ոտս առաքինակրօն երանելւոյն Աղանայ , որ էր արգաւ ի հոյակապ եւ յականաւոր առհմէն Արծրունեաց ... Ասեանօր պատկիցն կ'երկայնէ դարձեալ խօսքի ի վախճանեալ ուսուցչին յիշատակին վրայ , եւ յեսոյ կը դառնայ իւր ընդհանեալ բանից :

Եւ արգ աշպէս հարկաւորեալ բանադատեաց զակալութիւնս մեր տէրն Մամիկոնէից Վահան , ապարապեաւ Հայոց եւ մարզպան , ձեռնարկել ի գործ , որ ի վեր քան զկար գիտութեան

ժ. 17, 6 **մերոյ էր** : Գանդի ոչ էր քան զբան —

Աս եւ միջանկեալ դասարկութիւնը, որուն կը վերաբերին յաջորդ քանի մը հասցումիկները , որոնց իմաստից հեռաւորութեաց նայելով, կ'երեւի որ երկար հասցում մը ըլլալու եւ այդ կորուսեալ մասը :

ժա. 9, 17 **Եւ զյորինուածս բանից ստուգապատոււ կարգեալ պատմա-**

9, 20 **գրեցին**, չառնել մարդահաճութեան բանից յաւելուածս —

ժք. 9, 20-23 **Ի ցրումն՝** ըստ ասացուածի սաղմոսերգութիւն . այլ —

ժգ. 9, 1 **Եւ պարտեալ եւանդեանն չարութիւն , անդէն եւ անդ դարեալ ցածնուն**, Աշպէս եւ բան հգորին Աստուծոյ վճարէ զամենայն զոր կամի. ցատուցեալ ընդ չարի մեր գործոց՝ խրատէ

9, 8 **աղքեալ** . զբարի դարձեալ անասնելով՝ ողորմի փաւթով :

Վերջնական փոփոխութիւնք .

Ժդ. 9, 9 Եւ արդ յահագին այսպիսի մահուս զերծեալք անձինք շահա-
ժողով ընչաթիրացն , եւ հասեալք եւեթ խնդրոյն տենչից՝
որում ուշ արարեալ բաղձան , մոռացեալ զվիշտսն բեր-
կրեալ օգտելքն զուարճանան , իսկ որչափ եւս առաւել զը-
9, 17 տանիցին գանձուն յաւիտենից ժառանգաւորք , որք

Ժե. 9, 23 զգուշական երկիւղիւն ընդ բաղմաց լայնածաւալ [ծով] (*)
գիտնական բանի նաւեցին անվթար՝ ի սուրբ Հոգւոյն շնորհսն
ապաւինեալք , ունելով փոխանակ փայտամած տախտակացն՝
զհիմն ուղղափառ հաւատոյ , եւ փոխանակ ի նմա բաղմայարմար
կազմութեան հնարիցն՝ երբեակ ինքնութեանն միութիւն ,
ըստ անբաժան սուրբ Երրորդութեանն եւ զի նաւացն տախտակք
առանց բաղմաց սատարելոյ չհնարին լինել յանօթ պիտանացու ,
քանի եւս առաւել այսպիսի մեծ եւ հոգեւոր գործոյ ձեռնարկու-
թիւն , ուր բաղում կարեւոր պէտք են (զպէն) առաքելի ա-

10, 15 բանց առաքելութեան :

Ժգ. 17, 21 Եւ վասն զի են աստ պէտք բաղում երկիւղագին պատրաս-
թեան , որք նպաստեն (զպ. նպաստեալ) իմում տկար խորհր-
դոյս , ազաչեմ սատարեցէք ամենայն աղօթատէր անձինք , ձերովք
առ Աստուած խնդրուածովք օգտակարութեամբք , որովք արդա-
րապատումն ճշգրտաբանեալ՝ զեզեալ ի վերքան զիս գործոյս
հարկաւորութիւն , ընդ յորձանս մեծապատումն ծաւալացս
[ծովու ալիքաց]՝ նաւեալ մտաւոր ստուգաբանութեամբ , հասից
բարեխօսութեամբ սրբոց՝ յանալէկոծ եւ յապահով նաւահան-
գիտան(**) : Օրհնեալ է Աստուած :

Առաջարկեալ դասաւորութեան հաւանականութիւնը բաց յիմաւ
տից բարեյարմար կապակցութենէ , մենք մեզէն նաեւ յայնմ կը տես-
նեմք , որ այդ դասաւորութիւնը կտրգադրելէն ետեւ ինքնաբերաբար
իւրաքանչիւր տեղագիտեալ հաստատած առ իրեարտ այնպիսի համեմա-
տութիւն մը տեսնին , որ իրենց առդերուն թուոց մէջ կարելի է (թուա-
բանական լեզուաւ խօսելով) հասարակաց բաժանւորութիւն մը գտնել . եւ այս
պարագայն կարեւոր է այս կերպ դասաւորութեանց մէջ , երբ գիտեմք
որ եղած տեղափոխութիւնք յառաջ եկած են կանոնաւոր կերպիւ
գրեալ ձեւագրի մը թղթիւրան կամ էջերուն խախտումէն . որոց իւրա-
քանչիւրին բովանդակած գրութիւնը մօտաւորապէս հաստատարթիւ-

(*) Տպագրողին ուղղութիւնը :

(**) Մասամբ Ազաթանգեղեայ յառաջաբանէն առաջադրեալ
նաւարկութեան նմանութիւնը :

տողիբ պէտք են նեքկայացնել մեր տպագրական ընդօրինակութեան մէջ . ահա այդ երեւութիւն պայմանը պահուած կը տեսնուի ներկայ դասաւորութեան մէջ : Եւ յիշուի , վեր վար հաշուով , մանաւանդ եթէ ուշ ! զնեմք զ , դ , ե , ի , ը , ժդ , ժե , ժզ հատուածոց , այդ հասարակաց բաժանարարը 5—6 տողի ընդարձակութիւն կը ցուցնէ ըստ մեր տպագրութեան : Այդ ոչ շատ մեծ ընդարձակութեան վրայ հաշուելով մէկ կողմանէ եւ միւս կողմանէ խորհրդածութեան առնելով պատահատուն բեկորները , որ չեն կրնար յառաջ եկած ըլլալ մազադաթեայ , այլ բամբակեայ դրչագրէ մը , կրնամք հետեցունել որ նախկին քայքայեալ ձեռագիրը ունեցած ըլլալու է , նախ առ առաւելն ժիկամ ժԳ դարու հնութիւն , եւ երկրորդ՝ գրութիւն մը բաւական խոշոր տառիւք , այն ձեւ , զոր Տաշեան իւր ընտիր հնագրախօսական աշխատութեանցմէջ անցնան-գիր կը կոչէ : Բայց այս խնդրոյն վրայ աւելորդ է աւելի հետազոտութիւն ընել , որ այնքան կարեւորութիւն չունի մեզ համար այժմ . կայ ուրիշ առաւել կարեւորագոյն կէտ մը հետազօտելի , եւ այն կ'ուզեմք անցնիլ յարմար առթիւս :

* *

ԿՐԿԻՆ ՅԱՌԱՋԱԲԱՆՔ ՓԱՐՊԵՑԻՈՅՆ

Փարպեցւոյն զայդ Յառաջաբանը ուղղելու առթիւ՝ կրկին արթնցալի մեզ այս հետաքրքրութիւնը , զոր ունեցած էինք միշտ , եւ զոր կարծեմք թէ ունեցած ըլլալու են նաեւ ամեն բանասէրք , թէ ինչ է այն տարօրինակ երեւոյթն , որ Ղազարու այդ պատմութեան գիրքը՝ յիշեալ յառաջաբանէն զատ նախորդ յառաջաբան մը եւս ունի կարճաօտ . երկուքն ալ նոյն հեղինակին գրչէն ելած , — լեզուէն իսկ յայտնի է . երկուքն ալ մի եւ նոյն իմաստը կը կրեն , — որ գլխաւոր այս է թէ Հայոց պատմութեան Առաջին գիրքը Ագաթանգեղոսին է , Երկրորդը՝ Փաւստոսինը , եւ Երրորդը պիտի լինի այս իւրն . եւ այս նմանակցութիւնը կը ցուցնէ թէ շարադրուած են այդ երկու գրութիւնք՝ ոչ միատեղ գտնուելու , այլ զիրար փոխանակելու համար : Առեղծուած մը միշտ երեւցած է մեզ այդ , եւ առեղծուած մնացած ցարդ , եւ ոչ զոր ի բանասիրաց գիտեմք — որչափ մեզ գիտել հնար էր , — որ փորձ մը ըրած ըլլայ լուծելու զայն , բայց եթէ գուցէ Պրոֆ . Գ . Խալաթեան իւր ուսումնասիրութեան մէջ որ զՓարպեցւոյն մատենէն (զոր գծադղաբար տեսած չենք ցարդ) տեսութիւն մը ըրած ըլլայ Ուստի մեր նախորդ ուղղագրութիւնը կոտորելու առիթն՝ պատճառ եղաւ զայդ խնդիրն եւս լուծելու փորձ մը ընել :

Բայց չեւ այդ վերջին հետազոտութեան ձեռք զարկած , այլ եւ այլ ժամանակ կերպ կերպ տեսութիւններ եւ պէսպէս մակարեւրութիւններ

ըրած էինք արդէն, բայց եւ մեզ անպտուղ երեւցած էին միշտ եղբակա-
ցութիւնքն : Օրինակի համար, ենթադրեցինք գամ մի որ Պատմագիրն
նախ ընդարձակ Յառաջաբանը շարադրած ըլլայ, եւ յետոյ հարկ տեսած
անոր աւելորդաբանութիւնները յապաւելով՝ աւելի կոկ ձեւի մը մըտ-
ցունել զայն : Բայց կ'առարկէինք մեք մեզէն, որ եթէ այդքան արուես-
տի ճաշակ ստացած ըլլար յանկարծ Փարպեցին, աւելի պէտք պիտի
տեսնէր զիւր սուրն գործածել իւր պատմութեան վերջին մասին վրայ,
ուր Վահանայ ընդ Պարսից հաշտութեան գործը (զոր ինքն «նուաճումն»
կը կոչէ) կը պատմէ եւ կը պատմէ անվերջանալի եւ տաղտկացուցիչ
կրկնաբանութեամբք : — Ենթադրեմք զհակառակն որ նախ զհամառօտն
շարադրած ըլլայ, եւ յետոյ զայն ճոխաբանել ուղած : Բայց ի՞նչ պէտք
յայնժամ այդ համառօտին կենաց խնայել ինքեան կամ ընդօրինակողաց :
— Ենթադրութիւն մը երրորդ, թէ գուցէ բանասէր մը, ընդարձակ յառա-
ջաբանին խառնակ ու քայքայեալ վիճակը տեսնելով՝ ուղած ըլլայ կոկ
ձեւ մը տալ անոր, ուստի եւ կաշեւոր հաստուածները ի մի հաւաքելով
զհարճառօտը կազմած : Բայց ինչո՞ւ հնարաւոր չէ մեզ այդ հաստուածնե-
րուն նախորդ համապատասխան տեղերը գտնել, — այդքան ազատաբար
եւ անկախ իրարմէ գրութիւնք են այդ երկու յառաջաբանք : — Ընչելով
մեր միտքը չորրորդ ենթադրութեան մը փորձեցինք : Եւ թէ մի գուցէ
Կարճառօտը իբր վերջաբան շարադրուած ըլլայ ի մատենագրէն, եւ
ընդօրինակողը զայն իբր յառաջաբան ի սկիզբն մատենին փոխադրած :
Քանզի իրօք շատ նշաններով վերջաբանականի ձեւ ունի գրութիւնդ,
եթէ միայն թեթեւ գրչի մը հարուածով՝ «հանգուցից» ապառնի բային
(տող 37) վերջի ց տառն ջնջեմք եւ զայն յանցեալ ժամանակն
փոխեմք «հանգուցի», խնդիրն լուծուած կրնայ համարուիլ : Բայց ի՞նչ
պատասխանելու է այն առարկութեան, թէ վերջաբանդ եւ միւս յառա-
ջաբանն տարբեր բան մը ըսած պիտի չըլլան իրարմէ :

Վերջապէս այս ամեն ենթադրութիւնք լոկ հայեցողականք (spéculatif)
ողջ հիմն չունենալով, հարկադրեց զմեզ, իբրեւ վերջին փորձ՝ գործնա-
կան ոճոյ գիմել, իբրեւ ուղղադոյն ճամբայ : Եւ այդ երկու յառա-
ջաբանները ուշի ուշով իրարու բաղդատել : Եւ այդ բաղդատութենէն գուցէ
գաղտնեաց վրայ լոյս մը ծագի : Բայց չէր կարելի այդ՝ ցորչափ ըն-
դարձակն խառնաշփոթ վիճակի մէջ կը գտնուէր : Իսկ այժմ որ այդ
գժուարութիւնն հարթուած է իւր կարգաւոր ձեւոյն մօտած ըլլալով
(գէթ առ այժմ տ մեզ), հնարին պիտի լինէր այդ փորձին մատչիլ, զոր
եւ առանց յապ զման կատարեցինք զայն : Եւ քանի՞ մեծ եղաւ մեր ըս-
քանչացումն, երբ առաջին իսկ բաղդատական ընթերցմամբ, անմիջապէս
երդէմն ելաւ կէտ մը, յորում անտարակուսելի էր թէ հոն ծածկուած
էր խնդրոյն գաղտնիքն : Եւ որ աւելի զարմանալին, երբ զայդ
գաղտնիքն պարզելու աշխատեցանք, երեւան ելաւ նաեւ հետաքրք-

գործական յայտնաբերված մի պատմական , որ վերա ոչ գործարվին նոր . քաջ մեծ էր քու վարեալութիւնն նոր փորձութեան աւելցնելով մեր մատենագրական պատմութեան վերաբերեալ . Այդ մեր հետազոտ քննութեանց եւ անկէ յատույ մեկած . եղբայկացութեանց տեղեկութիւնն ք տւեանն , զոր չեմք պահպանել մեր իսկականաց նազդորդ պատշկիկալեալ , քաջ արդէն զի մեր այս հաղորդածն լոկ վնասութեան պատգամ մը չըլլայ . աղ խորհրդակցութիւն մը եւս ընդ մեր նկատալը քառող բնութարարաց , այն ճամբով կ'ուղեմք ներկայացուցնել զիւրն , որով մեր աշխատեցանք եւ նստանք մեր եղբայկացութեանց . առ այս աւերին հարկ է որ ի մէջ բերեմք եւ այսց ասչեւ քննեմք նախ՝ այդ Կարենտոս Եստալագանը :

- «Յիւրիդն Առաջին գրոց պատմութեան Հայոց » որում սկիզբն աշարեալ պատմեաց աստգիւ սոյրն լ բանն զի Յիւսէփանգիւտ » ի մահուն [զմահն.] Արտեւանայ յԱրտաշէր յորդաց Աստանոց յունաւոր Ստանրացեաց » եւ զհարձ աշխարհիս Հայոց յան 5 . զխաղաթիւնէ Կոստաշտութեան իստատեանդիտութեան ճշմարտութիւն՝ ի ձեռն արդոյ ճահատակիւն Գրեգորիակ , յորոյ անուն եւ զգիրսն անուանեալ կոչեն Գրեգորիակ :

- Մերկրորդ գրոց սկիզբն աշարեալ պատմեաց ի վարդէ աստ 10 . ջին զբոցն՝ զիրա քաղաքապետիս աշխարհիս Հայոց , որաբնաց եւ զհարեաց » զվարս եւ զգործս զարանց արդոց եւ զպզոց , զժամանակս (սպ . զժամանակի) արտերազմաց եւ զխաղաղութեան . պատմեաց (սպ . պատմեալ) զայս ամենացն Փոստոս ոմն Բուղանգալի . . . եւ աւարտեալ աստանոր զբան պատմութեան իւրոյ մնացուցեալ նանգոյց , որը անուանեալ կոչեն զանուն 15 . զբոցն՝ Հայոց պատմութիւն :

- Երրորդ Պատմութիւնս այս ի վարդէ նորին գրոց շարա 10 . զըրեալ տկարութեանս մերում , յոր հաղկաւորեալ հրամանա իշխանաց մե քանիւ արբւարգապետաց , աստաք քանն (սպ . զանձինս) յայսպիսի գործ կարեալ » չի խնդեալ քննելովն , եւ 20 . զիւրով ի ասար գրոց զպատմեալսն անհնազանդից որդոցն , եւ զոր (սպ . զորս) գրէ ներդրութիւն նազանգից եւ համանկոց . կարգել սի լատ միտքէ զիրա մե զգործս , որազմայեղանակ զիս 15 . մունս Հայաստան աշխարհիս լատանձանց քերկուս լատաւորութիւնս , եւ ի վիճակէ բաժնոյ անգորինացն՝ արանց լալաց ի 25 . տանմէ նախարարացն Հայոց՝ ասալ քանձինս Կրամահարս (սպ . անհամարոյ) ի նահապետութեանս ի վերաց տփարին ասալք եկեւ զեցեաց , եւ Կիրոց համարեալ կապանաց եւ քանգից վասն քերկուս որ քուսոյն լատմատմանակ տեւողութեամբ . եւ զա

- հանայից ընտրելոց Աստուծայ եւ ճշմարտապէս հոգեւայ՝ դռբուն
 30 . պարանոցաց իւրեանց՝ ի վեցոսց ընտրեալ բանաւոր հոռին
 Գրխատաի , եւ ոմանց յընկերակցաց նախորադացն մւ յաջ
 ապառ մարդկանէ՝ դառնալ ցետտ յուխոէ սրբութեանն , եւ
 անշէջ յաւանանից հրոյն լինել լուսկիւք , պատրաստելոյն աստու
 35 . ճաջի եւ նորին ապրանակացն : Էւ գրել [դրեալ] զայտ ամենայն
 մինչեւ ցօր սկզբան մարգարեութեանն Հայոց Վահանայ Մա
 միկոնէից տեսուն եւ մեծի գորազարփն Հայոց եւ մարդաբանի ,
 եւ դադարեալ Գանգուցից յայնմ տեւելով գրան վաստակաց
 պատմութեանցս այսոյցիկ ա

Արդ ինչպէս ըսինք ի վեր անդր , զայս Եռաշարանը բաղդատելով
 Ընդարձակին հետ , նշանաւոր տալրերութիւն մը իսկոյն մեր աչաց կը
 հանդիպի : Ընդարձակին մէջ Փարպեցին բացայայտ կերպիւ կը յայտարարէ
 մի անգամ եւ երկրցս թէ այդ իւր Պատմագրութեան յանձնարարութիւնը
 եկած էր իրեն ի Վահանայ Մամիկոնէից տեսունէն , եւ այն «ստիպմամբ»
 եւ «բռնադատութեամբ» (տես Հատուած ք) , — իսկ Կարճատօտին մէջ ըս
 լորովին տարբեր կը պատմուի այս կարեւոր պարադայն . ոչ թէ Վահան
 կ'ըլլայ «հարկադրողն» , այլ «իշխանք եւ սուրբ վարդապետք» (Տող 18 :
 2 եւ ք) կարծեր ոչ ըննադատ աչքի մը այսպիսի նշանաւոր տարեւ
 րութիւն մը՝ իբր պատահական ինչ կամ անտարբեր եւ կամ զրոգին
 սնմատագրութենէն սպրդեալ վրիպակ մը նկատուի : Մատենագրի մը կամ
 պատմագրի մը համար ամենակարեւոր պարագայ մի է , որ երբ իւր գործը
 ուրիշ անձի մը յանձնարարութեան կամ հրամանին վրայ կը կատարէ ,
 մանաւանդ երբ այս անձն նշանաւոր եւ աշխարհածանօթ մէկն է , զայն
 զեկուցանէ իւր ընթերցողաց : Այսպիսի յիշատակութիւն մը անհրաժեշտ
 իսկ է , եթէ ոչ մատենագրին ի պարծանս , բայց անշուշտ ի պատիւ
 երեսաց Մեկենասին , յորմէ չկրնալ անցնիլ : Եւ այս սովորական էր աս
 հինան , եւ ունիմք օրինակս նաեւ ի մերայնոցն . ինչպէս Ագաթանգեղոս
 կը յայտնէ թէ Տրդատայ յորդորմամբն գրած է . Խորենացի Սահակայ
 Բագրատունւոյ , Նիդիէ Դաւթի երիցու , Կորիւն Յովսեփայ Գահանայի ,
 Զեհոթ Եպիսկոպոսացն Ասորւոց , եւն եւն Եւ Փարպեցւոյ համար հնար էր
 որ զանցառութիւն ընէր յիշատակելու , երբ մանաւանդ իւր Մեկենասն
 նա ինքն Վահան էր «Տէրն Մամիկոնէից , սպարապետն մեծ եւ մալգպան
 Հայոց» , ինչպէս ինքն իսկ կ'անուանէ , մեծադոյն եւ բարձրագոյն մարդն
 իւրոյ ժամանակին : Արդ ուքեմն ի՞նչպէս կ'ըլլայ եւ ի՞նչ մեկնութիւն
 տալու է օր Եռաշարաններէն միոյն մէջ յիշէ զայն , եւ ի միւսումն ոչ
 թէ լոկ լոկ , այլ փոխանակ նոյա ուրիշ անձեր նշանակէ , «իշխանս եւ
 սր վարդապետս» , անյաբոս եւ անանուան : Ահա ուրեմն նոր առեւտուած
 մը փոխանակ մեր առաջարկածին , եւ մեզ հարկ է որ մեր հաւագոտու

թիւնը առ այն ուղղեմք նախ, եւ շատ հաւանական է որ այնոր հետ նաեւ երկու Յառաջաքանից առեղծուածն ներքին կապ եւ վերաբերու թիւն ունենայ, եւ յիշյն լուծմամբն՝ լուծուի եւ միւսն :

Երկու գէպը միայն կարելի է ենթադրել որով Չազար ստիպուած ըլլայ այս փոփոխութիւնը ընելու. կամ այն է որ առ Փարպեցին եկած հրամանն նախ յ«իշխանաց եւ ի սուրբ վարդապետաց» եղած ըլլայ, եւ ըստ այնմ ինքն զկարճառօտ Յառաջաքանն յօրինած, եւ յետոյ նոյն յանձնարարութիւնը յիշխանագունէն Վահանայ կրկնուելով, ստիպուած երկրորդ մը եւս շարա գրելու աւելի ընդարձակ եւ աւելի խնամոտ ի նորա անուն, — եւ կամ թէ ասոր հակառակ, առաջին յանձնարարութիւնն եկած ըլլայ ի Վահանայ, եւ յետոյ յիշխանաց եւ ի վարդապետաց : Արդ ընտրելու եմք թէ այս երկու գէպերէն ո՞րն է պատահածն . այս ընտրութիւնն ընելու համար, հարկ է անուղղակի միջոցի մը գիտել . այս է քննել թէ այդ Յառաջաքաննրէն ո՞րն է երէցն եւ ո՞րն է կրտսերն ժամանակաւ . այս ինքն ո՞րը առաջ գրուած է եւ ո՞րը յետոյ . երկուքն ալ միեւնոյն ժամանակ գրուած են թագրելն անտեղի է : Ուստի հարկ է վերստին երկու Յառաջաքաններուն բազդատութեանը դալ, բայց այս անգամ իննեց իւրաքանչիւրին առաջնութիւնը եւ յետեւութիւնը հետազօտելու մտօք :

Արդ ընդհանուր տեսութեամբ մը նոյն իսկ այն պարագայն որ այդ երկու գրութեանց մին ընդարձակ է եւ միւսն կարճառօտ, ինքնին հաւանական կ'երևի որ երեցութիւնը ընդարձակին ըլլայ քան թէ կարճառօտին : Արդարեւ շատ անգամ յառաջաքանք գործոյն աւարտմանէն վերջը կը շարագրուին, բայց Փարպեցուոյն Ընդարձակը պատմութեան ձեռնարկէն առաջ գրուած ըլլալը, եթէ ուշի ուշով զննելու ըլլամք, անտարակուսելի կ'երեւայ : Յայտնի նշանքն են նախ առատ խորհրդածութիւնքն եւ մանր տեղեկութիւնք զորս կուտայ Պատմագիրն իւր նախընթաց պատմաց վրայ, երկարօրէն ճառելն պատմագրութեան արուեստին պայմանաց վրայ մինչեւ նաեւ անոր գծաւարութեանցը (թէ եւ այդ մասն թերի մնացած է առ մեզ հասած դրչագրին մէջ), ժողովրդաւորական մտաց թարմութեան յայտարարք են, եւ կարճառօտին մէջ, զոքա չեն երեւնար Բայց ասոնց կարգին մէջ վերջին գորեղագոյն նշանն, որ անշուշտ անկեղծ է, ազօթից օգնականութիւն խնդրելն է իւր ձեռնարկելի գործոյն համար . այս եւս իսպառ կը պակսի կարճառօտին մէջ. նա ընդհակառակն անդայնպիսի բացատրութեանց եւ պարագայից կը հանդիպեմք, որ հաւաստի կարծիս կուտայ որ զայն գրողն իւր գործն աչաց առջեւ «կատարուած» կը տեսնէր քան թէ «կատարուելի». ինչպէս, լեզուական նշաններէն սկսելով, շարադրեալ եւ տալ բայից ձեւը (տողք 16 եւ 18) որ անցեալ ժամանակին կը հային, եւ ոչ դալիքին, որոյ համար ըսելու էր շարադրել, տալիք, ինչպէս կը պահանջուէր ըսել բուն յառաջաքանողէ մը : Այսպիսի կասկածելի բացատրութեանց ձեւք իրենց ներութեամբը շատ դիւրաւ կրնան սպրդիլ :

կեղծել ուզող կամ ստիպուող դրչէ մը , երբ մանաւանդ այլ գրողն գազտնի յուզմանց մէջ գտնուի . եւ այս ձեւք չեն տեսնուիր ուրեք ընդարձակին :

Թերեւս բռնազօր տեսնուի ոմանց այս նուրբ դիտողութիւնս . անցնիմք ուրեմն ուրիշ նշանաց : Բաղդաստեմը Ընդարձակին զ հւ ե հատուածները՝ Կարճառօտին 16—27 տողերուն հետ, յորս յերկոսին Պատմագիրն իւր պատմելեաց վերլուծութիւնն կ'ընէ . դիտելի է անդ թէ ի՛նչպէս Ընդարձակին վերլուծութիւնը անորոշ եւ ընդհանուր տեսութեանց վրայն է (գոգցես Նդիշէի յառաջաբանին քանի մը տողերուն արձագանքը տալով) , անշուշտ Պատմութեան պարագաները ճշգրիտ չուենալով մտաց առջեւ , մինչդեռ Կարճառօտն ընդհակառակն ամենաբացայայտ եւ ամենայտակ կ'ընէ այս վերլուծութիւնը , ակնարկութիւն ընելով այն ամեն դիպաց ըստ կարգին . որ Պատմութեան մէջ իրօք յիշատակուած են . որով յայտնի կը տեսնուի որ Կարճառօտին շարագրուած ատեն Պատմութիւնն յորինուած էր եւ գրողին ոչ թէ մտաց , այլ մանաւանդ աչաց առջեւ կը գտնուէին ճշգիւ անոր նիւթերը :

Գամք երրորդ նշանի մը . Կարճառօտին մէջ ի վերջն նշանակուած է որոշ կերպիւ թէ ո՛ւր յանգած է Պատմութիւնը . ճիշդ օրովն եւ պարագայիւ (տող 27—31) , զոր կարելի չէր այնպէս ճշգրտել , եթէ Պատմութեան գրուելէն առաջ շարագրուած ըլլար . Ընդարձակին մէջ ընդհակառակն , այդ պատմութեան սահմանը անորոշ գրուած է :

Եթէ անտեղի չեն մեր այս անդրադարձութիւնք , անտարակուսելի կ'ըլլայ ուրեմն նախ թէ Ընդարձակ Յառաջաբանն՝ Պատմութեան սկզբէն շարագրուած է , եւ Կարճառօտն այնպիսի ժամանակ մը , որ Պատմութիւնն արդէն աւարտած էր , եւ հետեւաբար , Ընդարձակն առաջ է ժամանակաւ քան զԿարճառօտն , զոր գիտնալ կողգէինք : Այդպէս ըլլալով՝ ուրեմն ըստ Ընդարձակին տուած տեղեկութեան՝ Պատմութիւնը նախ իրօք ի Վահանայ յանձնարարեալ եւ նմա ընծայուած էր եւ նորա հովանաւորութեամբն հրատարակեալ , բայց զէպք մը զայդ հովանաւորութիւնը բարձած , եւ հարկ դրած է Ղազարայ երկրորդ Յառաջաբան մը յօրինել կեղծանուն «Իշխանաց եւ վարդապետաց» վերընծայելով . — Ի՞նչ էր այդ զէպքը — Հարկ չեմք տեսնել բացատրել զայն . զի ինչ որ մեք կ'ենթադրեմք , զայն մեր բանասէր ընթերցողք ինքնին անշուշտ կը գուշակեն , ի միտս բերելով Ղազարու նշանաւոր Թուղթն , զոր ուղղած է առ Վահան Մամիկոնեան . չիք տարակոյս որ այդ Թղթոյն պարագայից հետ սերտ կապակցութիւն ունենալու է եւ այս կրկին Յառաջաբանից խնդիրն եւ ընծայական անուանց փոփոխման կրճիմն : Մեզ աւելորդ է այդ խնդրոյն մէջ մանել աստ , որ մեր բանից սահմանէն դուրս է , իրեւ արտաքին պատմութեան մասն : Սակայն կան ինչ ինչ կէտեր , որք հետեւութիւնք են այդ յայտնութեան , եւ կարեւոր տեղեկութիւններ կրնան յաւելուլ մեր մատենագրական պատմութեան նկատմամբ Փարպեցւոյ անձին եւ իւր

գործոյն առտոյի զանոնք յիշել աստ համարտութիւն ի դէպ մը համարիմք, եւ այնու լիւրջ տալ մեր խառնց :

Առաջին համաւեւութիւնն այն է որ կը լինի անհաստատութիւն տեսլ. քննութեամբ այն արդէն ընդունելի եղած կարծիքն թէ Ղազարայ Թոռղթոյ յետոյ է ժաւմանտիւ քան դիւր Պատմութիւնն . սակայն այդ յետեւութիւնն շատ երկար ըլլալու է ժամանակաւ, այնու որ կիսկատարք միացածի երեւոյթ ռեփ Պատմութիւնը քանզի սպասելի է որ Պատմիչն ոչ միայն իւր Մեկնատարքով քան մարդպետութեան ժամանակին իւր հայրենեաց մատուցած ծառայութիւնները եւ քաջարործութիւնները պարտէր, ալ շարունակէր պատմելու . համա, ժամանակակից, եւ անհաստատ ըլլալով, ինչ որ առ մարդպետութեամբն գործաւ եւ մեծագործութիւնս կատարեց Վահագն—Թիւղէս ըրած է. աստիւք Մար Արտա մի Վաղարշակայ համար, եւ կամ Թովհան Կաթողիկոս մը Աշոտոյ : Թէ արդարեւ եւ Վահան ռեւցած էր գործաւ արժանի յիշատակաց, կը տեղեկանա՞նք այն հատուկութիւն յիշատակութիւններէն զորս մասամբ կը պատմեն հեռաւոր դարուց մեր արդայնի պատմիչը, Սատէք Աննիցի, Թոռղթի, Եւն, Աստամբէ Էւս նոյն իւր օտար Ասորի պատմիչն Գեորգ Ուստյեցի . որ ժամանակակից էր եւ իսկ Վահանայ, (Յաստիւն, Հոս Բ.) : Այս զանազանութիւնք տարազոյս չկայ որայն ռեւցման հետեւեալն եղած է որ ընդ Վահան եւ ընդ Ղազար, եւ թէ այս կը պատահէր այն ժաւմանակները, յորում Ղազար իւր Պատմութիւնը աւարտելու մօտ էր եւ կամ այն ինչ աւարտած, եւ զիս ձեռք պահած չէր անոր շարունակութեանը . եւ մեզ լինեալած է արդայդ ցաւալի դէպքին պատճառաւ . ձանր տոյժ մը կրնայ գրեւելով այս կարեւոր պատմութեան մէկ մեծ մասէն :

Երկրորդ, Ղազարայ գործոյն այդ ընդհատութիւնը կը ցուցնէ մեզ որ իւր ջանադրական թողութիւն իւր նպատակին հասած չէ, եւ չէ մեղմացուցած Վահանայ սրտմտանքը, թէ եւ զնա տեղ մը իւր թընթոյն մէջ « Մըք քաղցր եւ խոնարհութիւն », կը կոչէ, եթէ չողորթութեան զրոյցուածք չհամարիմք զայն : Եւ իրօք իսկ, եթէ հաշտութիւնն տեղի ռեւցած ըլլալու, հարկ չէր մնայր այլ եւս Կարճատեւ Գառնաբանին շարադրութեան, եւ պատմութիւնն ալ իւր շարունակութիւնը կ'աւանդար :

Երրորդ խորհողածութիւնն իսկ այս հարցումն ընել թէ Վահանայ անոռան բարձրանալ Ղազարայ կողմէն եղած է թէ նոյն իսկ Արքայանին մասնաւոր հրահանգաւ — Անկ հասնական կը թուի մեր յիշատ դիւնեք հաւմարիք, եւ ոչ ալ թողիտն անէն եւ ընթացքէն կը տեսնուի որ Ղազարայ փախողարձ զայցոյթն կամ աստացումն դէպ ի Վահան ցայն զայս հասած ըլլայ . որ յօժարած ըլլայ իւր սիրած աշխատութիւնը գրկել բարբոթին այն արտաւէն՝ զոր գամմիս կարող եղած էր ձեռք ձգել . բայց թէ Ղազար թողն արտին զրած էր Վահանայ աննեղորդութիւնը . յայտնի կը տեսնուի Կարճատեւ Գառնաբանին մէջ այն տեղէն, որ իւր արամեկեաց կերպածութեան ի ընդ, միայնակարողանաց պատմութեան մեղաբերութեւ դէպքն :

րը կ'ականարկէ , այն մասը կ'ըսեմք , զոր տպագիրք Դրուակ Ա կոչած են . իսկ Վահանայ գործոց մասին բնաւ ամենեւին նշմարանք չընենք . Տողք 16—27) . Նա ընդհակառակն ծանր եւ կծու ականարկութիւն մը կըրնան համարուել 31—34 տողերը , եւ անովք աւարտեն :

Զորրորդ , խորհրդածել կ'ուտայ մեզ թէ ցա'րվայր կրնայ յաջողած ըլլալ Վահանայ մերժումն կամ արգելք : Յայտնի է որ Ընդարձակ Յառաջաբանն հակառակ իշխանական արգելանաց անհետ եղած չէ , ինչպէս կը վկայէ այն միակ գրչադիր օրինակն որ հասուցած է մեզ զայն : Տարակոյս չկայ եւ հեշտ է մակագիտել որ Վահանայ հրամանն երբ եղաւ , եւ Ղազար իւր երկրորդ Յառաջաբանն շարադրեց փոխանակ առաջնոյն , յետ այնր եղած ընդօրինակութիւնք նախ Յառաջաբանը միայն կը կրէին . բայց այս տեւած է մինչեւ ցմահ Վահանայ , որոյ իշխանութեանն յաջորդ եղաւ ոչ Մամիկոնեան որ , այլ աջադրի ռեժիսորսիք . ուստի յետ մահուանն վրէժ-խնդիրք չ'մնալով յիշխանութեան , բարձան եւ արգելք , եւ ընդօրինակողը , յորոց յաչս Ընդարձակն աւելի կարեւորութիւն ունէր եւ ուր կը տեսնէին իրենց սիրելւոյն Վահանայ յիշատակութիւնը , զանց չըրին զայն ալ իրենց էջերուն մէջ ընդունելու , առանց եւ նորն մերժելու . միայն այն է նկատելին , որ ժամանակագրապէս սխալ է կարճառօտն նախադաս զնել քան զԸնդարձակն , առաջին տեղոյ իրաւունքն Ընդարձակին ըլլալով թէ՛ ժամանակաւն , եւ թէ՛ բնիկ եւ հարազատ Յառաջաբանն ըլլալով . իսկ կարճառօտին արժանէ զերկրորդ տեղին տալ , եւ կամ լաւ եւս՝ ի վախճան մատենին զետեղել զայն , ոչ միայն վասն ժամանակի շարադրութեանը , այլ եւ զի կեղծ եւ բռնազբօս գրութիւն մը եղած է , եւ իբր լոկ պատմական ինչ յիշատակ պահելի (*):

ՄԱՌԻԿՈՆԵՍ Վ. ՊԵՐՈՆԵՍԸ

(*) Ներելի է թերեւս կասկածիլ որ այդ Վահանայ արգելքանաց հետեւածը ըլլայ Ընդարձակին պատահաւուն , թերաւ եւ տեղափոխուող վրձնակն , յորում կը գտնուի այժմեան գրչագիր օրինակն : — Իսկ առջն առթիւ , եթէ Ա իթիթարեան Հարք արժան համարին իրենց նոր տպագրութեան մէջ զայս մեք աւելցուցին եւս ընդունիլ , պիտի համարձակեմք խնդրել , որ զայց նոր տպագրութիւնն աւթածաք հրատարակուի իբր հասարակից «Ճախնեաց Մատենագրութեան» կարգին , բաւականի իբմէ՛ս այն կռն ձեւն , որ քուք զորժածութեանց համար կարելի անյտքմար է . զնայն կ'ըստիք նաեւ Ազատագնդուսի համար , եւ նմանեացն :